

गांधीविचारातील स्त्री स्वातंत्र्य : एक अभ्यास

प्रा. डॉ. अमित रामलिंग कवठाळे

विभाग प्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री हावगीस्वामी महाविद्यालय, उदगीर जि. लातूर ४१३५१७ महाराष्ट्र, भारत

Corresponding author E-mail: amitkvathale@gmail.com

Received: 11 October, 2023 | Accepted: 26 October, 2023 | Published: 28 October, 2023

खेडे पुर्णतः प्रजासत्ताक असावे, त्याने स्वतःच्या गरजा स्वतःच भागविल्या पाहिजे. कपड्यांच्या गरजा भागविण्यासाठी कापूस पिकवला आणि फावल्या वेळात घरच्या स्त्रियांनी सूत कातून, गावातल्या कोष्टाकडून त्याचे कापड विणून घ्यावा. प्रत्येक मोठा व्यवहार सहकारी पद्धतीने केला पाहिजे आणि प्राथमिक शिक्षण सक्तीचेच असावे. आपली संस्कृती ग्रामीण आणि कृषीप्रधान असून पाश्चात्याप्रमाणे यांचे यांत्रिकीकरणावरून आधारलेली शहरी जिवनपध्दती स्वीकारली तर देश विनाशाकडे जाईल. असा उदात्त विचार मांडणारा, अर्थव्यवस्थेमध्ये स्त्रियांचे महत्त्व ओळखणारा महात्मा म्हणजे महात्मा गांधी.

गांधीजी आपल्या वैयक्तिक आणि सार्वजनिक जिवनात जे काही बोलले, जे काही लिहिले ते त्यांच्या प्रत्येक विचार, भावना, क्रांती त्यांच्या जीवनाच्या ध्येयाचे प्रतिबिंबित करते. गांधींनी भारतीय स्वातंत्र्याचा जेवढा ध्यास घेतला त्यापेक्षा अधिक महिलांच्या, सशक्तिकरणाचा ध्यास घेतला. गांधी म्हणायचे माझ्या कल्पना डोंगराएवढ्या जुन्या आहेत. गांधीजीकडे अदभुत ग्रहनक्षमता होती. भारतीय स्त्री, त्यांच्या अडचणी, त्यांच्या आकांक्षा समजून घेणारे गांधीजीचे खुले मन होते. अत्यंत नैसर्गिक पध्दतीने जनतेच्या अंदोलनामध्ये महिलांचा समावेश करून त्यांनी भारतीय नेत्यामध्ये एक अनोखा आदर्श निर्माण केला. नैसर्गिक मार्गाने त्यांच्या नेतृत्वाखालील जनअंदोलनामध्ये महिलांनी भाग घेतला. स्त्री शक्तीवरचा गाढा अभ्यास, आई आणि पत्नीच्या अनुभवावरून स्त्रियांचे केलेले निरक्षण, महिलांना केवळ पति आणि माता नव्हे तर घरात आणि समाजात ती समान भागीदार आहे. अशा आशयाचा अभ्यास करणारा, महिलांना माणूस म्हणून आदर करणारा राष्ट्रपिता स्वातंत्र्य लढयामध्ये स्त्रियांचा सहज सहभाग करून घेतला.

गांधीजी भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील प्रमुख नेते आणि तत्वज्ञ होते. ते एक वकिल वसाहत विरोधी राष्ट्रवादी नेते होते. राजकीय नैतिकवाद स्वीकारणारा, ब्रिटीश राजवटीपासून भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देणारा, अहिसंक मार्गाचा अवलंब करणारा

महापुरुष होता. १८९३ मध्ये दक्षिण अफ्रिकेमध्ये व्यापाऱ्यांच्या दाव्यासाठी गेले. २१ वर्षांच्या दक्षिण अफ्रिकेतील प्रवासामध्ये असहकार व अहिंसेच्या तत्वाचा सर्वप्रथम वापर त्यांनी केला. गरीबी निर्मुलन, आर्थिक स्वावलंबन, स्त्रियांचे समान हक्क, सर्वधर्म समभाव व अस्पृष्टता निवारण या उदात्त विचारांचा त्यांनी अंगिकार केला होता. स्वराज्याची उपासना या उदात्त भावनेतून देशात चळवळी चालू केल्या. १९३० मध्ये इंग्रजांनी लादलेल्या मिठावरील कर विरोधात ४०० किमी लांब दांडी यात्रेचे प्रतिनिधित्व केले. १९४२ मध्ये इंग्रज विरुद्ध भारत छोडो आंदोलन चालू केले. विविध घटनांचा गांधीजी साक्षिदारच नव्हे तर आपले विचार आणि आचारातून आपल्या चळवळीतून गांधी आणि स्त्री या विषयाचा अभ्यास करता येते. विविध चळवळी त्यांची विविध व्याख्याने त्यांनी त्यांच्या आयुष्यामध्ये घडलेल्या विविध घटना त्यांनी लिहिलेल्या पत्रांच्या माध्यमातून विविध प्रसिद्ध स्त्रियांनी गांधीजी बद्दल मांडलेल्या मतांच्या माध्यमातून गांधी आणि स्त्रीयाबद्दल अभ्यास करता येईल.

श्रीमती जायजी जहांगीर यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या बैठकीमध्ये गांधीजीनी दिलेला संदेश गांधीजीच्या मनातील स्त्रिया बद्दलची अस्था सांगून जाते, या बैठकीमध्ये गांधीजी विचार मांडण्याचे दोन उद्देश होते. मुबईमधल्या महिलांनी पंजाबमधल्या महिलेवरील झालेल्या अत्याचाराबद्दल संवेदना व्यक्त करताना दुःख आहे हे समजावे व अशा अत्याचाराबद्दल बेफिकीर राहू नये हा होता. गर्विष्ठ अधिकारी मिस्टर वॉसवर्थ स्मिथचा निषेध करताना गांधी म्हणतात, स्त्रिया आपण दुर्बल प्राणी आहोत असा विचार करून कर्तव्याना नाकरू शकत एकत नाही. आत्म्याचे कधीही दुर्बल असे वर्णन करता येत नाही. तेजस्वी स्त्रियांच्या शुद्धतेचा आत्मा सहा साडेसहा फुट उंचीच्या विचारशून्य इंग्रजांपुढे उभा राहू शकतो. जगातील कोणतीही शक्ती अहिंसंसमोर पराजित होते.

स्त्री आत्मशक्तीद्वारे तिच्या स्त्रीत्वावर चमक आणतें, आमची शास्त्र स्त्रियांच्या महत्वाचे वर्णन करतात, आणि त्यांना देवत्व प्रदान करतात, मानव बुद्धीच्या सामर्थ्यापुढे ज्याप्रमाणे हत्तीच्या शरीराचे बळही अर्थहिन होते त्याप्रमाणे परंपरागत विचार स्त्रियांच्या सामर्थ्याना निशस्त्र करू शकत नाहीत.

शांती निकेतनमधील महिलांनी अतिशय गांभीर्याने गांधीला प्रश्न विचारला होता, असहकार आंदोलनामध्ये महिलांच्या भूमिका कशी असू शकते. गांधीजीनी दिलेले उत्तर महिलांच्या चळवळीतील योगदानाचा आशावाद सांगितला होता. जोपर्यंत स्त्रिया या चळवळीमध्ये पुर्ण योगदान देत नाहीत, तोपर्यंत स्वराज्याची आशा करणे व्यर्थ ठरेल. स्त्रियांना राष्ट्राचे स्वातंत्र्य जपण्याचे किंवा ते हरले की परत जिंकण्याचे कर्तृत्व पुरूषापेक्षा स्त्रियांना अधिक माहिती असते. स्त्रियांना स्वयंरक्षणाचे तंत्र अधिक चांगल्या पध्दतीने माहिती असते. गांधीजी स्त्रियांच्या धार्मिक प्रवृत्तीवर बोलत असताना म्हणतात की, मंदिरात जाणे यास माझा विरोध नाही. एखाद्याचा विश्वास मजबूत करण्यासाठी श्रद्धा ठेवणेही महत्वाचे आहे, पण जर स्त्रिया आपल्या विचाराला संपुर्ण संपुर्ण धर्म मानत असतील तर, ही कल्पना अंधश्रद्धा बनते. हा विचार राष्ट्राला नुकसान पोहचवितो. ज्या स्त्रियांना हे समजले की परमेश्वराचे दर्शन हे आत्मसाक्षात्काराचे साधन आहे. त्यांना हे ही कळेल की मंदिरे सुद्धा आपल्याशी स्वातंत्र्याची भाषा करतात. आपण स्वातंत्र्याशिवाय धर्माचे रक्षण करू शकत नाही, जनरल डायर अमृतसरमध्ये दहशतीचे राज्य निर्माण केले;

तेंव्हा लोक आपल्या धर्माचे रक्षण करू शकत होते का ? अर्थातच गांधीनी धर्म आणि वास्तविकता यांचा सांगड घालण्याचा प्रयत्न केला.

बिहारमधील पटना या ठिकाणी प्रार्थना सभेत गांधीनी २३ मार्च १९४७ मध्ये अमेरिकन महिला पत्रकारांनी विचारलेल्या प्रश्नांचे उत्तर देताना गांधीजी असे म्हणतात भारतातील महिलांच्या राजकीय प्रवेश, महिलांच्या सामाजिक योगदान व दलित महिलांच्या स्थितीबद्दल उत्तर देणे भारतासारख्या शिक्षणाचे प्रमाण कमी असलेल्या राष्ट्राच्या बाबतीत थोडे अवघडच आहे. गांधीनी या प्रश्नांचे उत्तर दोन प्रकारात दिले. स्त्रिया राजकारणात भाग घेऊ शकतात, पण आर्थिक आणि मानसिक स्वावलंबाशिवाय पुरुष मानसिकतेच्या न्युनगंडापुढे राजकारणाच्या प्रवेशाचा फारसा फायदा अल्पकाळात तर होणार नाही. सर्वप्रथम सेवा करण्याच्या प्रेरणेनेच खादी निर्माण आणि खादी विक्रीच्या माध्यमातून सामाजिक सेवेचावसा घेतला पाहिजे. येणारा काळ हा कम्युनिस्टाचाही येऊ शकतो. सत्तेच्या विचारापेक्षा देशाच्या हिताचा विचार आवश्यक आहे, दलित महिलांच्या प्रचंड समस्या आहेत. समाजाचा प्रत्येक घटक सकारात्मक विचार केल्यास ही समस्या कमी करता येते. सामाजिक समतेशिवाय राष्ट्राची कल्पना करणे चुकीची आहे.

गांधीनी सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीमध्ये स्वदेशी वस्तुच्या वापराबद्दल फार मोठी चळवळ चालू केली. 'चरखा' हे नैसर्गिक किंवा कृत्रिम वस्तुपासून सूत कापण्याचे एक साधन असून हाताने सूत कापण्याऐवजी चरखा हा पर्याय दिला. यात महिलांची भूमिका महत्वाची ठरली, भारतीय महिलांना देशसेवेची मोठी संधी दिली. मीठ मोहीमेच्या माध्यमातून हजारो महिलांना एकांतातून बाहेर काढले आणि ते पुरुषांच्या बरोबरीने देशाची सेवा करू शकतात हे दाखवून दिले. त्यामुळे गावातील स्त्रियांना सन्मान मिळाला जो त्यांनी यापूर्वी कधीच अनुभवला नव्हता. शाही जोखडातून मुक्तीसाठी भारताची शांततापूर्ण मोहिम म्हणजे गांधीजी. 'भारताच्या स्वातंत्र्यासोबत स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यासाठीचा दुसरा लढाच म्हणावा लागले. स्त्रिया स्वावलंबी झाल्या तर पुरुषांनाही भविष्यकाळात आपल्या मुर्खपणाचा पश्चाताप होईल. कोणत्याही विकसीत देशाची कल्पना महिलांच्या सहभागाशिवाय करणे अशक्य असते.

महात्मा गांधीनी स्त्री आणि पुरुष यांच्या समानतेची कल्पना मांडताना असे म्हणतात की, निसर्गाने लिंगांना एकमेकांचे पुरक म्हणून निर्माण केले आहेत. त्यांची कार्ये, त्यांचे स्वरूप म्हणून परिभाषित केली नाहीत. लिंगांच्या विविध कार्यांचा पुरावा माझ यासाठी अनावश्यक आहे. गांधीनी चालवलेल्या अहिंसक चळवळीमध्ये हा आशावाद व्यक्त केला. माझ्या भावी सैन्यात पुरुषापेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण जास्त असेल, गांधीनी हा आशावाद व्यक्त करून स्त्रीयांना योग्य सन्मान मिळवून दिला.

८ जुन १९४७ च्या प्रार्थना सभेमध्ये गांधी आपली भूमिका मांडताना असे म्हणतात की, "कोणत्याही परिस्थितीमध्ये स्त्रीया आपल्या स्वातंत्र्यावर ठाम असल्या पाहिजेत. कोणत्याही अवस्थेत देव आणि अस्सीम शक्तीचा विचार केला पाहिजे आणि हे जाणून घेतले पाहिजे की शिक्षण आणि आत्मविश्वास याबळावरच आपण आपले अस्तित्व निर्माण केले पाहिजेत." आत्मविश्वास आणि धैर्य जोपासत असताना त्यांनी नम्रता या नैसर्गिक गुणाचा सुज्ञपणे वापर केला पाहिजे, साधेपणा आणि

दयाळूपणा जी देवाने त्यांना गुण दिली आहेत. भारतीय महिला कुमकवत नव्हत्या, आजही नाहीत आणि भविष्यातही राहणार नाहीत, रामायण आणि महाराभारतापासून त्यांचे धैर्य अतुलनीय होते.

२७ एप्रिल १९४७ रोजी होणाऱ्या प्रार्थना सभेमध्ये मुस्लिम महिलांचा ही समावेश होता. यावेळी गांधी म्हणतात, "आता आपण आशा करू शकतो की, भारत लवकरच स्वतंत्र होणार आहे. गांधींनी मुस्लिम महिलांच्या शिक्षणाविषयीचा आशावाद व्यक्त केला, कोणताही धर्म मागणसाला शिक्षणापासून वंचित ठेवण्याचा संदेश देत नाही. तुम्ही पडद्यात आला आहात, प्रत्येक धर्माच्या प्रथा मानसाला बऱ्याच काही संदेश देतात. पर्दा पाळण्याचा खरा अर्थ असा आहे की, तुम्ही वासना, क्रोध आणि असशक्तीपासून सावध रहावे. म्हणजेच स्वतःवर संयम ठेवावा लागतो. हा बाह्य पडदा म्हणजे बाह्य बंधन आहे. जर एखाद्याचे अंतःकरण अशुद्ध असेल तर या प्रथांचे पालन करणे निर्थक आहे. (४०० वा प्रार्थना सभा भाषण गुजराती, विहारनी आगमन वरून Pg. २६६) (WMG. Vollx VII Pg.३७०.७१).

आपली अहिंसा हीच दुर्बलांची अहिंसा असेल तर स्वातंत्र्य स्थिर राहणार नाही, हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे. पुढे भविष्यात हे सिद्ध होईल की, आपण शस्त्रे घेऊनही स्वतःचे रक्षण करू शकत नाही, कारण आपल्याकडे शस्त्रही नाहीत किंवा त्यांचा वापर करण्याचे प्रशिक्षणही नाही. पण स्त्रियांकडे सत्य आणि अहिंसेचे अतुलनीय शस्त्र आहे, स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठीच नाही, तर ते जपण्यासाठीही अहिंसेला पर्याय नाही, चौदा पंधरा वर्षांच्या मुलीचे लग्न एका अनोळखी कुटुंबात होते. आणि आपल्या संयामाच्या आधारे काही काळाने मालकीन ही बनते. गांधीजींनी भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या स्थितीचा प्रश्न मांडला कलकत्ता येथे ३१ डिसेंबर १९१७ रोजी अखिल भारतीय सामाजिक सेवा परिषदेत संबोधन करताना स्त्रियांना भारतीय स्वातंत्र्यानंतर निर्माण होणाऱ्या लोकशाहीमध्ये नव्हे तर कौटुंबिक व्यवस्थेमध्ये मताधिकार मिळाला पाहिजे असा आशावाद व्यक्त केला. पुढे गांधी म्हणतात की, "स्त्री स्वातंत्र्याचा मार्ग शिक्षणातून नाही तर पुरुषांच्या दृष्टिकोनातून आणि तत्सम कृतितून होतो. स्त्रियांच्या शिक्षणाचा विचार झाला पाहिजे पण स्त्री स्वातंत्र्याचे पालन आणि त्यांची अमलबजावणी करणे आवश्यक आहे."

गांधी - पुर्व - त्र्यं वि.पर्वते, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, (१९८५).

संदर्भ सूची

१. गांधीजी आणि महामानव - द. न.गोखले, मौज प्रकाशन, मुंबई (१९९६)
२. आधुनिक भारत - आचार्य श. द. जावडेकर, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे (१९७९)
३. स्वातंत्र्याचा लढा - बिपनचंद्र, अमकेश त्रिपाठी, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया नवी दिल्ली १९७४.
४. Gandhi on women, Pushpa Joshi, Jitendra T. Desai, Ahmedabad October 1988.
५. चैतन्याचे चांदणे, यशवंत पाटणे, संस्कृती प्रकाशन, ऑगस्ट २००४
६. महात्मा गांधी जीवन आणि कार्यकाळ, लुई फिशर, अनुवादक वि.रा. जोगळेकर साधना प्रकाशन, पुणे, ऑगस्ट २०१९.